

Слово молодого автора

УДК 314.113:392.1(477.53):[001.814]«175»/«179»

В. В. Кручиненко

ШЛЮБНИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МИРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ (ЗА ДАНИМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)

У статті на основі даних Генерального опису 1765 – 1769 років з позиції історичної демографії аналізується шлюбний стан сільського населення Миргородського полку. В основу аналізу покладено методики, розроблені Л. Анрі та А. Блюмом.

Ключові слова: історична демографія, Генеральний опис, середній вік укладання шлюбів, показник статевого співвідношення.

Вивчення демографічних аспектів у соціальній історії України другої половини XVIII століття за останній час почало привертати увагу все більшої кількості сучасних науковців. Зокрема, це стосується і дослідження шлюбного стану в селах Гетьманщини, яка історіографією на сьогоднішній день практично не висвітлена. Окремі аспекти зазначеної проблеми в українських селах Стародубського полку (число осіб, які не взяли шлюб; число осіб, які залишилися поза шлюбом; орієнтовний шлюбний вік; вікова різниця між чоловіками та дружинами) дослідив Юрій Волошин [4], а Олена Бороденко проаналізувала шлюбний стан населення села Жуки Городової сотні Полтавського полку [2]. Метою нашої статті є дослідження шлюбного стану мешканців чотирьох сіл Миргородського полку – Мануйлівки Голтвянської сотні, Дмитрівки Потоцької сотні, Демидівки та Пісків, які знаходилися на території Омельницької сотні. Для цього спробуємо розв'язати такі завдання:

- 1) установити показник статевого співвідношення населення;
- 2) визначити частку осіб, які перебували в шлюбі, та частку осіб, які залишилися поза шлюбом;
- 3) з'ясувати середній вік укладання шлюбів і вікову різницю між подружжям.

Головним джерелом для вивчення шлюбної ситуації, яка склалася в указаних населених пунктах, є Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 років, який локалізується в Центральному державному історичному архіві України у місті Київ [14; 15; 16; 17]. Він належить до групи облікових джерел. Цей документ являв собою перепис населення та домогосподарств. Проведення його здійснювалося на території Гетьманщини за указом Катерини II від 4 листопада 1763 року Другою Малоросійською колегією, яку очолював граф П.О. Румянцев [5, с. 4].

У переписних книгах, написаних скорописом XVIII століття, міститься важлива інформація про вікові групи, соціальний склад населення та шлюбний стан, наприклад: «Косма Проскуренко, звання козачого, 45 лет. Его жена Мария Матвеева, 40 лет. Дети: Сын: Прокоп холост, 20 лет. Дочери: Евдокия 11 лет, Марина 8 лет, Анна 8 лет [17, арк. 84]. У чотирьох вищезазначених селах у ході перепису було зафіксовано 2617 осіб. При цьому підкреслимо, що в це число ми враховували трьох осіб, сімейний стан яких не з'ясований. З огляду на те, що станом на 1764-ий рік чисельність чоловіків Миргородського полку становила 71103 особи [10, с. 110], можна припустити, що загальна кількість населення була близько 150000 осіб. Отже, наша вибірка становить 1,7 % від загальної чисельності мешканців полку і є репрезентативною.

Спочатку спробуємо встановити показник статевого співвідношення для сільського населення Миргородського полку. Для цього використаємо віковий розподіл, запропонований французькими демографами Луї Анрі та Аланом Блюмом. Згідно з ним, усе населення можна поділити на дітей (0 – 14 років), осіб активного віку (15 – 64 роки) та літніх (65 і старше) [1, с. 23]. Дані занесемо до таблиці 1.

Таблиця 1

**Розподіл сільського населення Миргородського полку
за віковими групами**

Вікова група	0 – 14		15 – 64		65 і старше	
Стать	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж
Кількість	690	688	619	601	8	8

Загальне число дітей було 1378 осіб, серед яких 690 хлопчиків і 688 дівчаток. Таким чином, хлопчики становили 50,1%, а дівчатка – 49,9%. А тепер порахуємо показник статевого співвідношення для дитячого населення:

$$100 \times 690 / 688 = 100,2.$$

Цей показник засвідчує деяку перевагу хлопчиків, що говорить про трохи нижчий рівень народжуваності дівчаток. На думку української дослідниці Олени Замури, це можна пояснити тим, що хлопчиків, зазвичай, народжується більше, ніж дівчат [6, с. 209]. Біологічною сталою є «вторинне співвідношення статей», що в демографічній науці позначає співвідношення живонароджених хлопчиків і дівчаток. Ця цифра становить 105 – 106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат [8, с. 62].

Осіб активного віку нараховувалось 1220 (619 чоловіків і 601 жінка). Для них показник статевого співвідношення дорівнює

$$100 \times 619 / 601 = 102,9.$$

Число літніх людей було 16 осіб (по 8 чоловіків і жінок). Тут показник статевого співвідношення становить:

$$100 \times 8 / 8 = 100.$$

Отже, співвідношення статей дорівнюватиме

$$100 \times 1317 / 1297 = 101,5.$$

На рисунку 1 відобразимо графічно показники статевого співвідношення всіх вищезгаданих категорій населення.

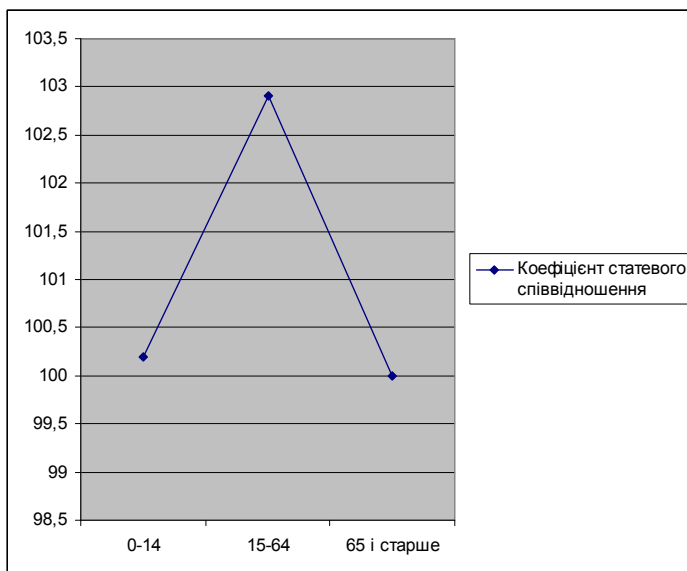

Рис. 1. Показники статевих співвідношень сільського населення Миргородського полку

Результати показали, що чоловічого населення було більше. Причиною того, що він менший від 100 або більший від 110, науковці вважають недооблік представників однієї статі [1, с. 27 – 29]. Коефіцієнт статевих співвідношень в аналізованих селах 101,5, отже, знаходиться в межах норми й облік населення в цілому правильний.

У демографічній науці існує поняття шлюбного стану. Під ним розуміють становище індивіда стосовно інституту шлюбу [8, с. 74]. У зв'язку з цим усе населення ділиться на такі групи: 1) ті, хто ніколи не перебував у шлюбі; 2) ті, хто перебував у шлюбі; 3) овдовілі та 4) розлучені [7, с. 42]. Стосовно перших трьох категорій зауважимо, що Генеральний опис дає можливість провести статистичні обчислення й зробити певні висновки. Щодо розлучених, ситуація виглядає набагато складніше, оскільки у досліджуваному джерелі не міститься інформації про обвінчані пари, які з тих чи інших причин розірвали шлюб. Саме тому в своїй розвідці ми не будемо торкатися проблеми розлучень у Гетьманщині, яка потребує залучення ширшого кола джерел.

Отже, спробуємо підрахувати яке число осіб в аналізованій групі перебувало у шлюбі, яку частку становили ті, хто перебував у шлюбі раніше, а також частку тих, хто ніколи не брав шлюб. Для зручності складемо таблицю (див. таблицю 2), в якій відобразимо шлюбний стан населення.

Зазвичай у демографічній науці населення поділяють на 5 і 10-річні групи. Оптимальнішим для нашої розвідки буде перший варіант, оскільки в досліджуваних нами селах не трапляється випадків укладання шлюбів раніше від 15 років.

**Шлюбний стан сільського населення
Миргородського полку**

Вікові групи	Чоловіки								Жінки							
	Неодружені		Одружені		Вдівці		Нез'ясований сімейний стан		Незаміжні		Заміжні		Вдови		Нез'ясований сімейний стан	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
15-19	162	24,6	22	3,3	-	-	-	-	125	20,1	48	7,8	-	-	-	-
20-24	37	5,6	65	9,9	1	0,2	-	-	27	4,4	70	11,3	1	0,2	-	-
25-29	1	0,2	53	8,1	-	-	-	-	2	0,3	46	7,4	-	-	-	-
30-34	1	0,2	56	8,5	-	-	-	-	1	0,2	58	9,4	3	0,5	1	0,16
35-39	-	-	44	6,7	-	-	1	0,3	-	-	52	8,4	-	-	-	-
40-44	-	-	51	7,8	2	0,3	-	-	-	-	44	7,1	6	1	-	-
45-49	-	-	45	6,8	1	0,2	1	0,3	-	-	43	7	2	0,3	-	-
50-54	-	-	38	5,7	1	0,2	-	-	-	-	42	6,8	9	1,4	-	-
55-59	-	-	42	6,4	4	0,6	-	-	-	-	17	2,7	2	0,3	-	-
60-64	-	-	15	2,2	4	0,6	-	-	-	-	12	2	5	0,8	-	-
65-69	-	-	9	1,3	1	0,2	-	-	-	-	-	-	2	0,3	-	-
> 70	-	-	3	0,4	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,3	-	-
Усього	201	30,6	443	67,1	14	2,3	2	0,6	155	25	432	69,9	32	5,1	1	0,16

З таблиці бачимо, що на момент проведення Румянцевського перепису нараховувалося 1277 осіб шлюбного віку (658 чоловіків і 619 жінок). Найбільшу частку серед них становили одружені – 443 (67,1%) у чоловіків і 432 (69,9%) у жінок. Трохи меншим був відсоток тих, хто ніколи не одружувався – 201 (30,6%) у чоловіків і 155 (25%) у жінок. Щодо вдівців і вдів, то їх нараховувалось відповідно 14 (2,3%) і 32 (5,1%). Відобразимо на рисунках 2-, 3- та 4-відсоткове співвідношення неодружених і незаміжніх, одружених і заміжніх, а також вдівців і вдів.

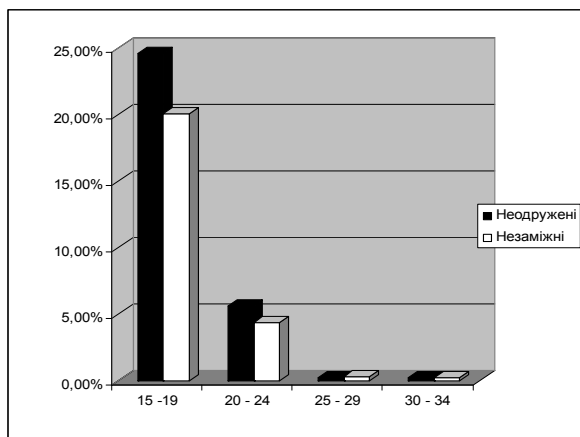

Рис. 2. Співвідношення неодружених і незаміжніх за віковими групами в селах Миргородського полку

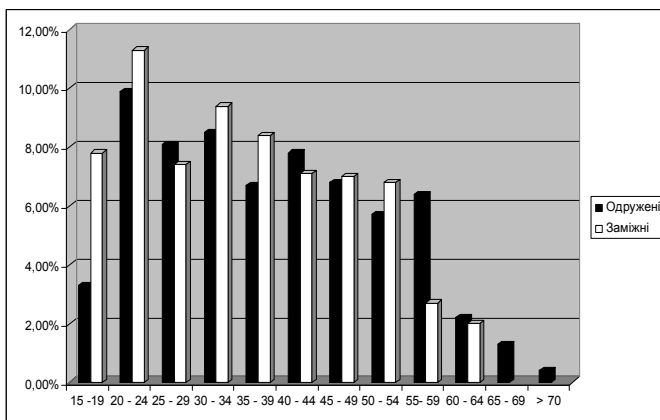

Рис. 3. Співвідношення одружених і заміжніх за віковими групами в селах Миргородського полку

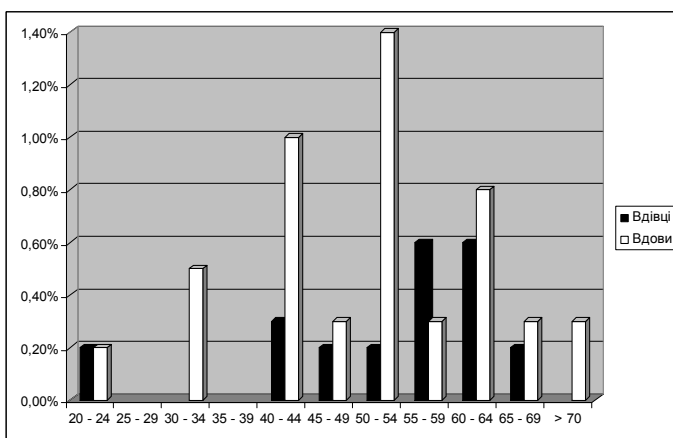

Рис. 4. Співвідношення вдівців і вдів за віковими групами в селах Миргородського полку

Проаналізувавши вікові показники, ми побачили, що найбільша частка неодружених становить 162 чоловіки (24,6%) у віковій групі 15-19 років. Серед незаміжніх цей показник буде трохи меншим – 125 жінок (20,1%). Стосовно одружених, зазначимо, що їх найбільша частка припадає на вікову групу 20 – 24 роки, а саме 65 чоловіків (9,9%). Щодо жінок, які одружилися, відмітимо, що їх найбільша частка становить 70 осіб (11,3%) у тій самій віковій категорії. Найбільшу частку (4 чоловіки – 0,6%) серед вдівців становили вікові групи 55 – 59 і 60 – 64 роки. Якщо вести мову про вдов, то їх нараховувалось найбільше 9 (1,4%) у віковій групі 50 – 54 роки. У досліджуваних нами селах майже не зафіксовано випадків повторних шлюбів між вдівцями та вдовами. Лише один раз записана шлюбна ситуація, коли 42-річний Семен Шаповал, природний посполитий Мануйлівки, одружився вдруге на 40-річній Меланії [14, арк. 55зв.]. Французький науковець П'єр Шоню вважає, що після досягнення вдовами 30 років (у цьому віці вони обтяжені дітьми) виникають труднощі вийти вдруге заміж [18, с. 193]. Тому не дивно, що у віковій групі 30 – 34 роки було три вдови (0,5%). Із цього випливає, що у проаналізованих населених пунктах не була поширеною практика вкладання повторних шлюбів між овдовілими особами.

У досліджуваному нами джерелі міститься інформація про вдівця і вдову у віковій групі 20 – 24 роки. Вдівцем був мешканець села Мануйлівки: «Григорій Хоменко, вдов, 23 лет...» [14, арк. 53]. Дітей у нього не було. Сучасний історик Ігор Сердюк підкреслює, що вдівство чоловіка в такому ранньому віці, безумовно, було винятковим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів [12, с. 153]. Також учений робить акцент на тому, що однією із причин відсутності молодих вдівців є порівняно низька жіноча смертність [11, с. 176]. Молодою вдовою виявилась мешканка села Демидівка, у якої залишився від першого шлюбу 4-річний син Федір: «Вдова умершего омельницького козака Козми Радочинского, жена Феодора Радочинская, 20 лет...» [16, арк. 70]. Остання могла залишитися без чоловіка у результаті нещасного випадку чи його хвороби.

Тепер підраховуємо число осіб жіночої та чоловічої статі, які залишилися за межами шлюбних стосунків. Результати представимо у таблиці 3.

Таблиця 3

Число осіб, які не взяли шлюб у селах Миргородського полку

Вікові групи	Чоловіки		Жінки	
	Холостяки	Всього	Незаміжні	Всього
15-19	162	184	125	173
20-24	37	103	27	98
25-29	1	54	2	48
30-34	1	57	1	62
35-39	-	44	-	52
40-44	-	53	-	50
45-49	-	46	-	45
50-54	-	39	-	51
55-59	-	46	-	19
60-64	-	19	-	17
65-69	-	10	-	2
> 70	-	3	-	2

Далі, щоб визначити показник остаточної безшлюбності, звернемося до історико-демографічної методики, яку розробили вже згадані французькі вчені Луї Анрі та Алан Блюм. Вони вважають, що можливість узяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і стає мінімальною в 50 років [1, с. 48]. Таким чином, отримуємо частку осіб, які залишилися поза шлюбом до 50 років. Це можна зробити шляхом обчислення середнього значення для 45 – 49 і 50 – 54 років [1, с. 48]. Отож маємо такі результати:

$$C_{50} = 0 + 0 / 46 + 39 = 0 \text{ для чоловіків;}$$

$$C_{50} = 0 + 0 / 45 + 51 = 0 \text{ для жінок.}$$

За нашими розрахунками стає зрозуміло, що всі чоловіки і жінки, які досягли 50-річного віку, були одруженими. До цього слід додати, що основну частину холостих і незаміжніх становила загальна вікова категорія 15 – 19 років. Якщо порівняти ці показники з українськими селами Стародубського полку, то стане зрозуміло, що вони доволі наближені. Так, для чоловіків згаданої адміністративно-територіальної одиниці значення $C_{50} = 0,007$, для жінок – 0 [3, с. 190].

Додаткові результати стосовно окремих вікових категорій представимо в таблиці 4.

Таблиця 4

**Частка осіб, які залишилися поза шлюбом
у селах Миргородського полку**

Вікові категорії	Чоловіки	Жінки
C_{15-19}	0,880	0,722
C_{20-24}	0,359	0,275
C_{25-29}	0,018	0,041
C_{30-34}	0,017	0,016
C_{35-39}	-	-
C_{40-44}	-	-
C_{45-49}	-	-
Всього	1,274	1,054
C_{50}	0	0

Узявши дані із таблиці 4, підрахуємо середній вік вступу в шлюб у селах Миргородського полку. При цьому використаємо таку формулу:

$$i = 10 + 10 \times (C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40 \times C_{50} / 1 - C_{50} \text{ [1, с. 49],}$$

де i – середній вік вступу в шлюб, а C – показник безшлюбності окремих вікових категорій.

Таким чином, середній вік вступу в перший шлюб для осіб чоловічої статі:

$$i = 10 + 10 \times 1,274 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 22,7;$$

для осіб жіночої статі:

$$i = 10 + 10 \times 1,054 - 40 \times 0 / 1 - 0 = 20,5.$$

Отже, отримані результати засвідчують, що в досліджуваних нами селах Миргородського полку не була поширеною практика вкладання ранніх шлюбів. Вони не набагато відрізняються від тих, які вирахував Юрій Волошин для українських сіл Стародубського полку, де середній шлюбний вік для чоловіків дорівнював 23,7 років, а для жінок – 19,1 років [3, с. 194].

Якщо ж порівняти отримані результати з країнами Західної Європи, то, наприклад у приході Бомонтлез-Ноне (Франція), аналогічні показники дорівнювали 26,2 року для чоловіків і 25,5 року для жінок [9, с. 170], у приході Колітон (Великобританія) середній шлюбний вік становив 25,7 року для чоловіків і 26,8 року для жінок [9, с. 171]. Це, на нашу думку, вказує на те, що населення сіл Миргородського полку відповідає «несвропейському типу шлюбності», згідно з яким середній вік вступу в шлюб незаміжніх жінок становить менше від 21 року. Що стосується європейського типу, то там цей показник має бути вищим від 23 роки [13, с. 26].

Розглянемо також вікову різницю між одруженими чоловіками та жінками. Це дасть нам змогу простежити частоту малої, середньої та великої вікової різниці у шлюбних стосунках сільського населення Миргородського полку. Умовно позначимо малу різницю у шлюбному віці 0 – 4 роки, середню – 5 – 9 років і велику – 10 та більше років. Результати відмітимо в таблиці 5.

Таблиця 5

**Вікова різниця між подружжям
у селах Миргородського полку**

Різниця	Кількість випадків	%
0-4	104	37,3
5-9	97	34,8
10-14	63	22,6
15-19	13	4,6
> 20	-	-
Старші дружини	2	0,7

Із наших обрахунків видно, що у 104 випадках (37,3 %) мала вікова різниця між шлюбними парами становила 0 – 4 роки. Другу позицію посідає середня вікова різниця – 34,8 %. На третьому місці знаходиться велика вікова різниця – 76 випадків (27,2 %). Зрозуміло, що в усіх зазначених випадках старшими були чоловіки. Проведений нами демографічний аналіз повністю відповідає останньому твердженню, адже лише у двох випадках (0,7 %) жінки були старшими за чоловіків: 1) «Остап Пацан 48 лет ... Его жена Агафья 50 лет» [14, арк. 42зв.]; 2) «Гаврило 22 года ... Его жена Мелания 40 лет» [14, арк. 55зв.]. Причому якщо в першому випадку чоловік був молодшим від дружини тільки на 2 роки, то в другому вікова перевага дружини становила аж 18 років! Загалом же слід зауважити, що у проаналізованих селах Миргородського полку подібні шлюби були рідкістю. Відобразимо графічно криву шлюбної вікової різниці (рисунок 5).

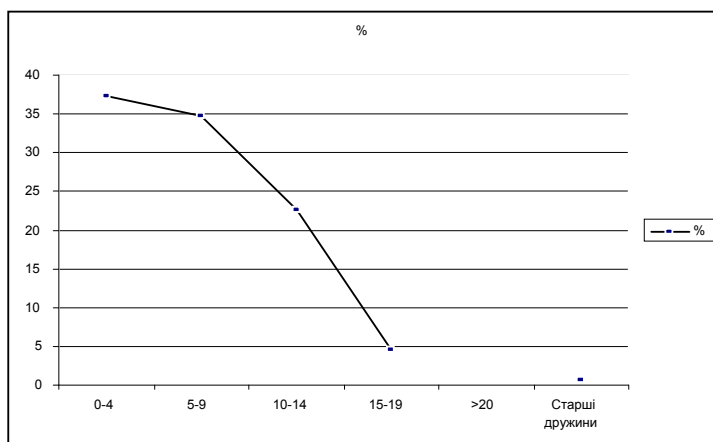

Рис. 5. Крива шлюбної вікової різниці в селах Миргородського полку

Отже, підсумовуючи проведене дослідження, зазначимо:

1) показник статевого співвідношення для дитячого населення становив 100,2; для осіб активного віку – 102,9. Щодо літніх людей, то цей показник був 100. Це означає, що у селах Миргородського полку чисельна перевага належала чоловікам. Поряд із цим не слід виключати й того, що міг мати місце недооблік жіночої статі;

2) частка осіб, які залишилися поза шлюбом, була доволі малою. Всі жінки і чоловіки як мінімум один раз за життя брали шлюб;

3) середній вік укладання шлюбів становив 22,7 року для чоловіків і 20,5 року для жінок, що вказує на існування в селах Миргородського полку «неєвропейського типу шлюбності». У більшості випадків одружені чоловіки були старшими за жінок у віковій різниці 0 – 4 роки. Генеральний опис містить у собі тільки 2 випадки, коли особи слабкої статі мали вікову перевагу над чоловіками.

Список використаних джерел

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блом. – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Бороденко О. Статеві-вікова структура населення с. Жуки Городової сотні Полтавського полку в другій половині XVIII століття (за матеріалами сповідних розписів 1775 року) / О. Бороденко // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С. 55 – 64.
3. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
4. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України, 2004. – С. 39 – 51.
5. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.
6. Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / О. Замура // Краєзнавство. – 2009. – №3 – 4. – С. 207 – 213.
7. Махорін Г. Л. Основи демографії. Курс лекцій / Г. Л. Махорін. – Житомир: Видавництво “Волинь”, 2009. – 96 с.

8. Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник / Ю. Муромцева. – К.: Кондор, 2009. – 300 с.
9. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII – XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Х. Пали // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 169 – 182.
10. Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / А. Перковський // УЖ. – 1968. – №1. – С. 107 – 111.
11. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / І. Сердюк // Красзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 175-181.
12. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 304 с.
13. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 14 – 70.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 344. – Арк. 38-79.
15. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 1-109.
16. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 36-79.
17. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 75-107.
18. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню. – М.: АСТ, 2008. – 608 с.

В. В. Кручиненко

**БРАЧНОЕ СОСТОЯНИЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
МИРГОРОДСКОГО ПОЛКА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА:
ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(ПО ДАННЫМ РУМЯНЦЕВСКОЙ ОПИСИ)**

В статье на основе данных Генеральной описи 1765 – 1769 годов с позиции исторической демографии анализируется брачное состояние сельского населения Миргородского полка. В основу анализа положены методики, разработанные Л. Анри и А. Блюмом.

***Ключевые слова:** историческая демография, Генеральная опись, средний возраст заключения браков, показатель полового соотношения.*

V. V. Kruchynenko

**MARRIAGE STATE OF RURAL POPULATION OF THE MYRHOROD
REGIMENT IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY:
HISTORICAL-DEMOGRAPHIC ANALYSIS
(ON THE DATA OF RUMYANTSEV'S CENSUS)**

The marriage state of rural population of the Myrhorod regiment is considered in the article from the perspective of historical demography at the core of the General census of 1765–1769. The analysis is based on the methodologies by L. Henry and A. Blum.

***Key words:** historical demography, General census, average marital age (median age at marriage), sex ratio.*

Надійшла до редакції 21 лютого 2013 року